Aflevering 4 Augustus 1915

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift

Redactie-adres : Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

THEOLOGEN IN HET LEGER

DOOR

Ds T. J. HAGEN, Veldprediker.

Enkele weken geleden zijn in verschillende theologische faculteitsvereenigingen moties aangenomen over de vraag of de theologen ook in het leger behooren te dienen of niet.

Er was bij die moties nog al spraakverwarring en vaak gemis aan diepte. Tot een principiëele oplossing kwam het niet. De meeste bleven hangen in de praktijk.

Nu heeft de praktijk hier zeker veel recht van meespreken. Vooral, wanneer men den eisch stelt, dat de theologen geheel op gelijken voet behandeld zullen worden met de andere burgers. Immers dan zouden niet alleen de theologische *studenten* moeten dienen, maar ook de *predikanten* tot hun vijf en dertigste jaar gevaar loopen telkens uit hun gemeente geroepen te worden voor gewone opkomst onder de wapenen of mobilisatie. Dien kant willen velen in onze dagen uit, omdat ze èn praktisch èn principiëel de bevoorrechting van de predikanten ongemotiveerd achten.

Het zou praktisch aan zeer ernstige bezwaren onderhevig zijn, indien predikanten en Roomsche geestelijken nog dienstplichtig waren, en bij een eventueele mobilisatie konden worden weggeroepen uit hun gemeente. De gemeente heeft juist in zulke tijden bizondere behoefte aan troost en steun, aan raad en voorlichting. En vooral, wanneer het tot een oorlog komt, zou het bijna misdadig worden om de kerken te berooven van hun herders en leiders. De overheid is verplicht te zorgen, dat de vrouwen en kinderen en andere familieleden van gesneuvelde

soldaten in zulke bange dagen niet verstoken zijn van geestelijke hulp en troost. De predikanten en geestelijken behooren dag en nacht gereed te staan, om doodsberichten over te brengen in de huisgezinnen, en de familie van gesneuvelden te steunen en te troosten in hun rouw en leed. Ze zijn in oorlogstijd onmisbaar voor de gemeenten. Nu al, nu er enkele predikanten gemobiliseerd zijn, en we nog niet eens oorlog hebben, blijkt hoe bezwarend het op den duur voor die kerken is.

En niet alleen is het in het belang van de kerken en van de familieleden der soldaten, dat de overheid de predikanten thuis laat, maar het is ook voor het leger, en mitsdien voor de overheid zelf van het grootste belang. Wanneer onze soldaten van hun vrouwen en vaders en moeders opgewekte brieven en berichten ontvangen, en door hen gesterkt worden in hun plicht en roeping, dan is dat van overwegenden invloed voor den geest in het leger, en eventueel voor de bezieling en geestdrift in den strijd, en dus voor de overwinning. En omgekeerd, als een soldaat van thuis moedelooze brieven ontvangt, zal dat zijn kracht en weerstandsvermogen verlammen en ontzenuwen. En nu is het immers een feit, dat de predikanten en geestelijken op een groot deel van ons volk nog een overwegenden invloed uitoefenen door hun prediking en huisbezoek.

Zeer vele vrouwen en moeders die anders om de gevaren waarin hun man en zoon verkeert, en door hun eigen eenzaamheid moedeloos zouden worden, worden gesterkt en bemoedigd door de preek en het bezoek van hun predikant. En dat heeft weer een goeden terugslag op het leger. Een predikant, die zijn gemeente trouw verzorgt, bevordert daardoor veel meer de overwinning van het leger, dan wanneer hij zelf aan het front meevecht. En het is daarom ook in het belang van de overheid zelf, dat ze de geestelijken niet mobiliseert.

* *
*

Dat is de praktische kant van deze kwestie. En ik denk, dat niet velen hierover met mij ernstig van meening verschillen zullen. Alleen degenen, die elken predikant beschouwen als een overbodig mensch, en meenen dat het volk door de dominés meer achter- dan vooruit gebracht wordt, zullen natuurlijk zeggen, dat het beter is de predikanten uit de gemeenten te halen

dan hen daar te laten; en als 't kan, niet alleen voor de mobilisatie, maar voor altijd en voor goed. Maar de meeste menschen, ook al hebben ze zelf weinig met den godsdienst en met de kerk op, zullen toch gaarne toestemmen, dat in moeielijke en donkere dagen onze predikanten en geestelijken een gunstigen invloed op ons volk hebben. Een bewijs daarvoor is bijvoorbeeld, dat ook in ongeloovige families nog dikwijls een predikant op de begrafenis genoodigd wordt; en niet zelden heeft men dan nog liever een orthodoxen dan een modernen.

Ik twijfel er dan ook niet aan, of de overgroote meerderheid van ons volk zal er zich altijd om deze praktische overwegingen tegen blijven verzetten, dat te theologen dienstplichtig worden tot aan hun vijf en dertigste jaar.

* *
*

Minder eenstemmig zal men zijn als de principieële kant eens bekeken en besproken wordt. Wanneer men — gelijk velen doen — de kerk beschouwt en behandelen wil als een gewone vereeniging, en het ambt van predikant als een gewoon ambt, op gelijken lijn liggend als het ambt van notaris, dokter, advokaat, enzoovoort, dan is er principieel geen enkele reden, waarom aan de predikanten en geestelijken wel vrijstelling van den dienst zou worden verleend, en niet aan die andere heeren. Dan kan men aan de praktijk wel concessies doen; maar dan heeft de overheid principieel het recht om de geestelijken onder de wapenen te roepen.

Volgens ons echter heeft de overheid dat recht *niet.*

De Kerk is geen gewone vereeniging, waarover de Staat zeggenschap heeft. Ze staat niet *onder* den Staat, maar in zekeren zin *naast* den Staat. Ze heeft *een eigen terrein*, het terrein van de *bizondere genade;* terwijl de Staat op het terrein van de *gemeene gratie* ligt. Ze heeft een *eigen overheid*, Koning Jezus. Ze leeft naar een *eigen grondwet*, de Heilige Schrift. Ze kan van den Staat geen rechtspersoonlijkheid vragen; ze bestaat niet krachtens het goed vinden van den Staat.

De Staat heeft over het bestaan van de Kerk niet in 't minst te zeggen. Hij kan met geweld *haar openbaring naar buiten* tegenhouden en belemmeren, maar nooit *haar bestaan* beletten.

Kerk en Staat hebben dus ieder een eigen terrein, met eigen bestaansgrond en levenswet. En daarom mag nooit de Staat over de Kerk heerschappij oefenen, en haar de wet voorschrijven, evenmin als het omgekeerde mag.

Natuurlijk bestaat er wel tusschen die twee terreinen veel aanraking, en zal dus een regeling van wederzijdsche belangen niet kunnen uitblijven. Naar Gods bestel wonen de geloovigen niet op een afzonderlijk stukje van de aarde, maar tusschen de ongeloovigen verspreid. De Kerk bestaat midden in de wereld. En er zou dus gedurig botsing van belangen kunnen ontstaan, indien niet door wetten en bepalingen de verhouding tusschen Kerk en Staat werd geregeld. Maar verder mag dan ook niet gegaan worden. De Staat mag nooit zich aanmatigen om over de Kerk en in de Kerk te heerschen, maar heeft veeleer te erkennen dat de Kerk aan een andere macht onderworpen is, en zich bij het maken van wetten daaraan te houden.

En wanneer dat nu vaststaat, dan ligt daarin ook opgesloten, dat de Dienaren van de Kerk nooit door den Staat mogen worden opgeroepen voor den militairen dienst. Ze zijn natuurlijk ook burgers van den Staat, en leven te midden van hun volk. Ze genieten de voorrechten daarvan, en moeten dan ook tot op zekere hoogte de plichten daarvan dragen. Ze zijn niet vrij van het betalen van belasting, ze moeten zich aan de wetten onderwerpen.

Maar praedomineerend is voor hen het in dienst zijn van den Koning der Kerk. Ze zijn ingelijfd in de *militia Christi.* Ze hebben zich aan zijn geestelijken krijgsdienst geheel overgegeven. Christus, en in Hem de Kerk hebben alle recht op hun werkkracht en leven. Niemand anders mag die opeischen. Ook de overheid niet.

Niemand zal er aan denken om aan de overheid het recht toe te kennen, om onderdanen van een ander rijk, die in ons land vertoeven, in te lijven bij het leger. Dat zou ze niet kunnen doen. Maar veel minder nog mag ze de predikanten en geestelijken oproepen voor den dienst. Die staan in dienst van den Koning der koningen.

* *
*

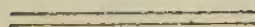
Ik heb expres laten rusten de overweging, dat een predikant

niet zou mogen dienen omdat het bestaan van een leger in strijd zou zijn met de Christelijke beginselen; en ook omdat het leven onder de soldaten hun getuigen tegen den oorlog en tegen het militairisme lam zou slaan. Die overweging ligt meer op anti-militairistischen lijn, en is ook inconsequent. Een van twee toch. Of het bestaan van een leger is absoluut zondig, en alle oorlog tegen Gods Woord — en dan mag niemand soldaat worden, ook al is hij geen predikant; òf de overheid heeft het recht en den plicht om het land te verdedigen — en dan zou, wat dat punt betreft, een theoloog evengoed als elk ander de wapenen mogen dragen. En hij zou met meer invloed misschien kunnen getuigen tegen onrechtvaardige oorlogen en verkeerd militairisme. Deze overweging kan dus buiten bespreking blijven.

* *
*

Alleen om de bovengenoemde practische en principieële bezwaren heeft m. i. de overheid de roeping om de predikanten en geestelijken buiten den militairen dienst te laten.

In hoever dit ook geldt voor de theologische *studenten* hoop ik in een slotartikel te behandelen.

HET GEBEDSLEVEN VAN IMMANUËL

DOOR

Ds. F. KRAMER te *Beverwijk.*

II. *(Slot.)*

Het gebedsleven van Jezus vóór zijn openbare optreden is in het duister gehuld. Uit van elders bekende gegevens is er toch wel eenige gedachte van te vormen. Als uitgangspunt dient de uitspraak van Johannes: „Het Woord is vleesch geworden en heeft onder ons gewoond", d. i. wel in het algemeen de wereld, in het bijzonder echter de Israëlieten, in wier land hij niet alleen verkeerd heeft, maar in wier geestelijke leven hij ook opgegroeid is. In Israëls gemeente heeft hij geleefd, als zoon van Abraham. 't Is waar, dat des Heeren leven niet binnen die joodsche grenzen beperkt mag worden, maar evenzeer, dat het toch midden daarin voor den dag kwam. Zelf wijst Jezus daarop in het bekende woord tot de Samaritaansche vrouw: „Gijlieden aanbidt, wat gij niet weet; wij — hier vereenigt zich Jezus dus met zijn volk — wij aanbidden, wat wij weten."

De Heere heeft dus gewoond onder Israël, d. i. onder een volk, bij hetwelk het formuliergebed in eere was. Daarin spreekt niet de enkele de opwelling zijns harten uit, maar laat de gemeente zich hooren in wel uitgedrukte bewoordingen. In de synagoge werd aldus gebeden, en in het joodsche gebedenboek onzer dagen zijn, hoe dan ook gewijzigd, toch die oude formuliergebeden bewaard gebleven. Nu zal zeker niemand beweren, dat Jezus in de synagoge die gebeden gedachteloos aanhoorde, zonder ze als Israëliet mede te bidden, al mag men natuurlijk niet de gedachte koesteren, dat Jezus' bidden tot dat gemeenschappelijk gebed is beperkt gebleven. Hij leefde in Israël, zooals geen ander: dat blijkt zoo duidelijk bij zijn eerste tempelbezoek, als het twaalfjarige kind tot zijne moeder zegt: „Wist gij niet, dat ik moet zijn in de dingen mijns Vaders?"

Als het nu moeilijk anders te denken is dan dat Jezus in het biddende Israël zijne plaats innam, rijst daarmede de vraag: Kon Immanuël nu medebidden, wanneer door de gemeente gesmeekt werd, en dat geschiedde geregeld in het „Schmoné-ezré": „Vergeef ons, onze Vader, dat wij gezondigd hebben; scheld ons kwijt, onze Koning, dat wij misdreven hebben?" Wie erkent, dat hij de Heilige is, die niet onderworpen was aan den geestelijken dood, als onbekwaamheid ten goede en geneigdheid ten kwade, verstaat, dat hij niet kon bidden: „Vergeef mij mijne zonden;" Dat leerde hij later wel zijne discipelen bidden, maar niet door zijn voorbeeld. Wat in het gebed van ons, zondige menschen, zulk eene voorname plaats inneemt: de belijdenis onzer zonden en de bede om vergeving, wordt in Jezus' bidden nimmer vernomen. Nooit is er bij hem sprake geweest van zelfbeschuldiging of berouw, of welke andere zieleuiting ook, die de zonde bij ons teweegbrengt.

Kon Immanuël dus niet bidden om vergeving van eigen zonde, eene andere vraag is, of hij zich toch niet vereenigde met die gemeente, welke hare zonde beleed en vergeving afsmeekte. Kwam hij alleen om naar het lichaam de schuld zijns volks te dragen, of heeft hij evenzeer in de ziel die schuld op zich genomen? Natuurlijk gaat Jezus met zijn geheele leven in Israël in. Reeds in de besnijdenis komt dat uit, het verbondsteeken, dat bezegelde de vergeving der zonde en de heiliging in de gemeente. Als de Middelaar ontvangt hij dat teeken des verbonds, komend om de schuld zijns volks te dragen en zijne ziel te geven tot een rantsoen voor velen. Zoo kon hij medebidden wat in dat formuliergebed gesmeekt werd. In dat licht krijgt ook de doop van Johannes beteekenis. Gewoonlijk vat men de belijdenis der zonden, die aan Johannes' doop vooraf ging, als eene individueele op, waarin van „mijne" gesproken werd. Is dat echter zoo zeker? In Israël was toch de gemeenschappelijke belijdenis regel, waarin men van „onze zonden" sprak. Welnu, Jezus wil die schulden zijns volks dragen en boeten, als waren het de zijne; maar dan is zeker de doop voor hem geene inhoudlooze formaliteit geweest, uit gewoonte of bijgeloovigheid ondergaan; integendeel voor den leidsman en voleinder des geloofs was die doop een teeken en zegel

Gods, dat in den weg zijner zelfovergave de vergeving dier schuld zeker, en hij een erfgenaam des eeuwigen levens was.

Bij zijnen doop begint het gebedsleven des Heeren, waarvan in het evangelie ons een en ander beschreven wordt. Natuurlijk zou een ieder daarover nog meer willen weten; maar uit het ons gegevene zal duidelijk blijken, dat Jezus een zieleleven had, waarin de ware religie zetelt, die zich uit in het bidden, in de drie bepaalde vormen van smeeking en dankzegging en aanbidding. Ook na zijnen doop blijft Jezus in de synagoge verkeeren. Als leeraar in Israël richt hij het woord tot de aanwezigen, en het is moeilijk aan te nemen, dat hij den verderen dienst daar niet zou zijn blijven bijwonen. Steeds geeft het evangelie den indruk, dat de Heere zich aan de bestaande gebruiken der joden heeft aangesloten, al onderwierp hij zich niet altoos aan de pijnlijke, hem belemmerende inzettingen der schriftgeleerden. Daarnaar oordeelend mag men aannemen, dat Jezus in de synagogen wel predikte, maar niet zelf den dienst der gebeden vervulde, waarvoor bepaalde personen aangewezen waren. Dat Jezus anderen voorging in het bidden, wordt ons nergens vermeld dan alleen bij de maaltijden. Dat gebed droeg echter bij de joden een geheel ander karakter dan het nu bij ons heeft. Het werd door den huisvader, of wie die plaats innam, gedaan. Voor dat bidden zijn in gebruik de woorden „zegenen" (εὐλογεῖν) en „dankzeggen" (εὐχαριστεῖν), die beide gebezigd worden om weer te geven, wat de joden „lof- en dankzegging" (ברכה) noemden [1]). Bij het breken des

---

[1]) Van εὐλογεῖν is sprake bij de spijziging der 5000 van brood en visch in Lk. 9 : 16, Mk. 6 : 11 en Mt. 14 : 19, terwijl Jh. 6 : 11 zegt εὐχαριστήσας — bij de spijziging der 4000 van de visch in Mk. 8 : 7, terwijl Mt. 15 : 36 zegt εὐχαριστήσας — in Emmaus van brood Lk. 24 : 30 — en bij het Avondmaal van brood Mk. 14 : 22 en Mt. 26 : 26, verg. 1 Cor. 10 : 16 van wijn.

Εὐχαριστεῖν wordt gebezigd bij de spijziging der 5000 in Jh. 6 : 11, waar de anderen zeggen εὐλογησας — bij de spijziging der 4000 van brood in Mk. 8 : 6 (van visch zegt hij εὐλογήσας, en van brood en visch beide in Mt. 15 : 36 — bij het Avondmaal van brood Lk. 22 : 19, 1 Cor. 11 : 24, terwijl Mk. 14 : 22 en Mt. 26 : 26 zeggen εὐλογήσας, en van wijn in Lk. 22 : 17, Mk. 14 : 23, Mt. 26 : 27, terwijl 1 Cor. 10 : 16 εὐλογειν gebruikt.

broods was bv. de formule: „Geloofd zijt Gij, Heere onze God, Koning der wereld, die brood uit de aarde doet voortkomen." Zeer waarschijnlijk acht ik het, dat Jezus zulke bestaande formules als Israëliet heeft gebruikt, al heeft hij ze misschien wel eens gewijzigd, als de omstandigheden dat medebrachten.

Zonderen we deze gevallen uit, dan vinden we nergens eene aanwijzing, dat Jezus met andere menschen samen gebeden heeft. In de gebeden of dankzeggingen, wier inhoud ons bewaard is, lezen we daarom ook niet van „wij" en „ons", maar van „ik". De Heere heeft zijne discipelen leeren bidden; hij zeide hun, wat zij vragen moesten, en onderrichtte hen, hoe zij dat moesten doen. Zij vragen — en dat is opmerkelijk — niet: „Zeg ons, wat gij bidt, opdat wij dat ook bidden"; maar eenvoudig: „Leer ons bidden." Jezus bidt, zooals geen ander. Gedurig lezen we, dat hij in de eenzaamheid bidt, maar toch geeft dan het evangelie den indruk, dat hij zelf in toepassing brengt, wat hij anderen leerde. Zoo zegt de Heere bv. zijnen discipelen: „Bidt dan den Heere des oogstes, dat Hij arbeiders in zijnen oogst uitstoote" (Mt. 9 : 38), maar Lk. 6 : 12 meldt ons, dat hij zelf voor de keuze der twaalve den nacht op eenen berg doorbracht in het gebed. Nog duidelijker komt dat uit in de bange ure vóór zijne gevangenneming: hij heeft dan de elve vermaand tot waken en bidden, en zelf worstelt Jezus alleen in de afzondering in het gebed.

Dat bidden is voor Jezus geen stille overpeinzing, maar in den vollen zin des woords een spreken tot God, een uitstorten van zijne nooden en begeerten voor den Vader, wiens wil Hij volbrengen kwam. Daarom gaan bidden en werken bij Jezus samen. Van het begin tot het einde zijns levens voleindigt hij smeekend en dankend het werk, dat hij volbrengen moest.

Het komt mij voor, dat oorspronkelijk εὐλογειν, zegenen, de naam was voor de lofzegging Gods bij de nuttiging der spijzen, die blijkens het tractaat „Berachoth" in den 3en persoon werd gezegd: „Gezegend zij de Heere onze God...., die het brood uit de aarde doet voortkomen." Deze woorden werden echter ook in den 2en persoon uitgesproken: „Gezegend zijt Gij, Heere...": dan was het ευχαριστειν danken. Werd dit laatste nu de gebruikelijke vorm voor de vereering Gods bij het gebruikeu der spijzen (het ευλογειν) dan is daardoor verklaard, dat beide woorden door elkander gebruikt worden.

Het woord: „Bidt en u zal gegeven worden", paste de Heere zelf toe in zijn leven. De discipelen konden den boozen geest niet uitdrijven. Als hij het doet, zegt hij, als het ware ter verklaring: „Dit geslacht kan nergens door uitgaan dan door bidden en vasten" (Mk. 9 : 29). En daarbij is geene plaats voor 't deïstische redeneeren: Wist hij dan niet, wat hij doen moest? Of had hij geene voldoende kracht? Alsof een mensch het bidden als een laatste hulpmiddel zou aangrijpen. Neen, de Zoon des menschen leert ons juist, niets buiten en zonder den Vader te doen. Niemand deed het, gelijk de begenadigde, die uitmuntte in ootmoed en vertrouwen, in oprechtheid en kracht des Heiligen Geestes. Hij bad bij de genezing van den doofstomme (VII) en gedurig, gelijk we kunnen opmaken uit het woord van den genezen blinde: „Wij weten, dat God de zondaars niet hoort, maar zoo iemand Godvruchtig is en zijnen wil doet, dien hoort Hij." (Jh. 9 : 31). Hij bad vóór de opwekking van Lazarus (XIV), niet omdat dit in zijn oog iets buitengewoons was; want er is nergens in Jezus' spreken en doen iets te bemerken van eene onderscheiding tusschen gewone en buitengewone dingen, tusschen dingen, die van zelf zouden gebeuren en andere, die alleen door God zouden gedaan worden. Neen, in alles ziet Jezus altoos het werk van den Almachtige, van den Vader. Steeds bad hij daarom, dat hij het werk Gods mocht doen, en de Vader hoort hem altijd. De werken des Heeren zijn even zoovele verhooringen. Dezelfde, die bad, deed de werken. Dezelfde mond, die sprak tot den Vader, sprak ook het woord, waardoor de kranke genezen, de doode opgewekt en de hongerende naar gerechtigheid gespijzigd werd.

In het gebedsleven des Heeren bespeuren we eene volkomen harmonie tusschen zijne aardsche levensomstandigheden en zijn verkeer met God. Gedurig vermelden de evangelisten, dat Jezus vóór — of bij — of na ingrijpende gebeurtenissen zich afzonderde tot het gebed: bij zijnen doop (I); na den arbeid in Capernaüm (II); na de genezing van den melaatsche, als zijn naam meer en meer bekend wordt, en vóór hij de zonden vergeeft (III); na den aangevangen strijd met de hierarchie, en vóór de keuze der twaalven (IV); na de spijziging der schare,

als het volk hem tot koning wil uitroepen (VI); vóór de vraag over zijn Messiasschap (IX), en eene week later op den berg, als hij van zijn lijden gesproken heeft en van het lijden der zijnen (X); na den terugkeer der zeventigen, als de vrucht van zijnen arbeid aan den dag komt (XI); als de tijd nadert van zijnen dood, die zoo rijken oogst zal afwerpen (XV); wanneer hij zich bereidt voor het ledigen van zijnen lijdensbeker (XIX); in de ure der duisternis aan het kruis (XXII), en als hij sterft (XXIII.) Zijne vreugde en zijne smart doorleeft de Heere met den Vader. Terwijl hij bad, is Jezus aanschouwd in hemelsche heerlijkheid op den berg (X), maar ook in helsche benauwdheid in den hof (XIX).

In zijn bidden komt het uit, hoe Jezus God liefheeft, eert en vreest. God, zijnen Vader, had hij lief met geheel zijne ziel, met geheel zijn verstand en met alle kracht. Met Hem genoot hij die rijke en zalige gemeenschapsoefeningen, als hij bad, en zich overgaf ter volbrenging van zijne zending, eerst bij den doop en later op den berg, toen uit den hemel de stem weerklonk: „Deze is mijn geliefde Zoon, in denwelken Ik mijn welbehagen heb". Vooral op den berg genoot Jezus haar in hemelsch licht en in tegenwoordigheid van Mozes en Elia, als eene voorsmaak van de zaligheid, die na het kruis hem wachtte. Eerst echter moest hij veel lijden en gesmaad en gekruisigd worden; en als het naderen dier ure door hem gevoeld wordt, zegt hij: „Nu is mijne ziel ontroerd, en wat zal ik zeggen? Vader, verlos mij uit deze ure. [1]) Maar hierom ben in deze ure gekomen. Vader, verheerlijk uwen naam." Er kwam dan eene stem uit den hemel zeggende: „En Ik heb hem verheerlijkt", waarmede bedoeld is de doorgaande verheerlijking van Gods naam in Jezus' leven op aarde (zie Jh. 17 : 4): „en Ik zal hem wederom verheerlijken" (XV), waarbij gedacht moet worden aan de nieuwe verheerlijking in Jezus' verhooging door zijnen kruisdood heen. Op treffende wijze laat Johannes hier

---

[1]) Men kan ook lezen: „en wat zal ik zeggen: Vader, verlos mij uit deze ure?" In dit geval zijn deze woorden geene bede, maar is het eene innerlijke overweging, of hij dat smeeken zal, en dan bidt hij niet: „Vader, verlos mij uit deze ure", doch: „Vader, verheerlijk uwen naam," op grond van het feit, dat hij juist in die ure gekomen is, om den dood des kruises te lijden.

zien, dat de gebeurtenis in den hof, waarvan de andere evangelisten gewagen, niet plotseling was, doch Jezus' ziel reeds tevoren onder den naderenden vloekdood leed, en dat hij dien naar Gods wil te gemoet ging als den doorgang tot het eeuwige leven voor zichzelf en de zijnen. In den hof staat Jezus er vlak bij, en nu is het niet bloot eene ontroering (ταράσσειν), maar lezen we van „droevig en zeer beangst worden" (λυπεῖσθαι και ἀδημονειν Mt. 26 : 37), van „verbaasd — zoodat de schrik hem op het hart slaat — en zeer beangst te worden" (ἐκθαμβεῖσθαὶ καὶ ἀδημονειν, Mk. 14 : 33); dan zegt hij: „Mijne ziel is geheel bedroefd tot den dood toe" (Mk. 14 : 33); hij komt in zwaren strijd (ἐν ἀγωνίᾳ) en zijn angstzweet werd als groote druppelen bloeds (Lk. 22 : 44). Zijne discipelen deden niet, wat hij gevraagd had. Daar ligt hij dan, en worstelt hij. Uit zijn hart rijst de bede: „Neem dezen drinkbeker van mij weg". Uit zijn hart komt echter ook de bede: „doch niet mijn wil geschiede, maar de uwe." Dat eerste is de uiting van het menschelijk gevoelen, wat Jezus „mijn wil" noemt: de uiting van zijn heilig leven, dat huiveren moest voor dat lijden als vervloekte (Gl. 3 : 13). Dat tweede is de uiting van den mensch, die bereid is, zich toch gehoorzaam daaraan te onderwerpen, als het inderdaad Gods wil is. Als overwinnaar komt de Heere uit dien zielestrijd uit, want als het Lam Gods laat hij zich gewillig binden om naar de slachtplaats geleid te worden. Als Petrus hem bevrijden wil, zegt hij: „Meent gij, dat ik mijnen Vader nu niet kan bidden, en Hij zal mij meer dan twaalf legioenen engelen bijzetten" (XX). Dat woord is in elk opzicht volle ernst, en bewijst juist Jezus' vrijwillige gehoorzaamheid en volkomen onderwerping: „Den drinkbeker, dien mij de Vader gegeven heeft, zal ik dien niet drinken?" (Jh. 18 : 11).

Het leven van Immanuël is een biddend leven. Nu is er eene uitspraak van zekeren Victor van Antiochië uit ± 400, dat Jezus bad οὐκ αὐτὸς ταύτης δεόμενος . ., ἀλλ' οἰκονομικῶς τοῦτο ποιῶν. Versta ik dat goed, dan beduidt het, dat Jezus eigenlijk geene behoefte aan bidden had, maar het deed in zijne kwaliteit van dienstknecht. Dan is dat hetzelfde als de vraag in de scholastiek: „of het gebed met Christus' persoon overeen te

brengen is?" Daarop luidde het antwoord: Behalve den Goddelijken wil, krachtens welken hij alles kan, heeft Christus ook een menschelijken wil, die alleen door Gods kracht vermag tot stand te brengen, wat hij wil. Als mensch en als hebbende een menschelijken wil, past het Christus te bidden. Toch was het gebed voor Christus niet absoluut noodzakelijk, zooals voor ons, omdat hij, daar hij God was, door zichzelf kon ten uitvoer brengen, wat hij vroeg. Het gebed was voor Christus noodzakelijk in de onderstelling der Goddelijke verordineering, voorzoover hij wist, dat van Godswege bepaald is door den Vader, dat hij sommige dingen niet anders dan door het gebed verkrijgen zou. Gelijk we in het begin zagen, spreekt zich Calvijn ook somwijlen zoo uit, alsof voor Jezus het gebed geen levensbehoefte was, ofschoon hij aan den anderen kant, met name, waar het lijden op het hoogste wordt, duidelijk doet uitkomen, dat de Middelaar als waarachtig en rechtvaardig mensch niet anders dan biddend kon leven.

Als de Zoon Gods zich eenmaal vernederd heeft door onze menschelijke natuur aan te nemen, dan kan hij niet anders dan behoefte gehad hebben aan het gebed. Voor zijn vermoeide lichaam heeft hij onderhouding van noode, maar evenzeer heeft hij naar zijne ziel behoeften. Doordat zoo dikwijls zijn zieleleven vereenzelvigd wordt met zijne Goddelijke natuur, wordt er menigmaal niet aan gedacht, dat het innerlijke leven des Heeren ook een leven van ontwikkeling is geweest, en niet alleen in de kinderjaren (Lk. 2 : 40 en 52), maar ook later (Hb. 5 : 8). Die ontwikkeling is zonder zonde, en daarom anders en verre boven die van eenig ander mensch verheven, en voor ons onbegrijpelijk en verborgen, en toch eene echt menschelijke, met de zwakheden onzer natuur. Dat acht ik de reden, waarom Jezus telkens in de eenzaamheid zich terugtrok, en de discipelen hem daar biddend aantreffen. In het gebed zocht hij daar voor zichzelf lafenis en versterking, zoolang hij op aarde was gedurende den tijd zijner vernedering.

Het evangelie zegt ons, dat Jezus in aanraking komt met de verleiding van Satan, den invloed der wereld en de zwakheid des vleesches. Bij de verzoeking van den booze in de woestijn, waarheen hij door den Heiligen Geest gedreven werd, is het

merkwaardige, dat Jezus overwint door het zwaard des Woords, dat God den mensch als wapen geeft in zijn strijd tegen de macht der zonde. Satan moet dan ook een tijd voor hem wijken. De invloed der wereld echter doet zich dan gelden: eenerzijds ontwaakt de haat der wereld (IV), maar andrerzijds komt er bij het volk een enthousiasme voor den dag (II) en begeeren zij hem te hooren en door hem genezen te worden (III); zij volgen hem, en zelfs ontwaakt er eene begeerte, om Jezus koning te maken (VI). Telkens ontwijkt Jezus de menschen en zoekt hij de eenzaamheid, waar hij met den Vader kan spreken. Door dat bidden wordt Jezus in staat gesteld, verder het werk Gods te vervullen, zonder dat Satans doel wordt bereikt. Eindelijk laten de evangelisten ook iets bemerken van de zwakheid des vleesches bij het naderend einde. Daarop wijst Hb. 5 : 7, 8 nadrukkelijk. Daar betoogt de schrijver, dat wij eenen hoogepriester behoeven, die medelijden kan hebben met onze zwakheden. Welnu, dat kan Jezus, want hij is in alle dingen, gelijk als wij, verzocht, doch zonder zonde. Op echt menschelijke wijze heeft hij, de Zoon, op aarde in den weg van smeeking met daarop gevolgde verhooring, lijden en verzoeking verdragen, en alzoo heeft hij gehoorzaamheid geleerd. Daardoor is hij tot volle heerlijkheid gekomen, en voor allen, die hem gehoorzamen, een volkomen Zaligmaker geworden. Daarbij staat den schrijver voornamelijk voor den geest het bidden des Heeren in Gethsemane, waarbij het duidelijkst uitkomt, dat Jezus zonder bidden niet geworden was, wat hij nu is. In onze vertaling wordt er van Christus gezegd: „Die in de dagen zijns vleesches gebeden en smeekingen tot Dengene, die hem uit den dood kon verlossen, met sterke roeping en tranen geofferd hebbende, en verhoord zijnde uit de vreeze, hoewel hij de Zoon was, nochtans gehoorzaamheid geleerd heeft uit hetgeen hij heeft geleden, en geheiligd (of: voleindigd) zijnde, is hij allen, die hem gehoorzaam zijn, eene oorzaak der eeuwige zaligheid geworden, en is van God genaamd een hoogepriester naar de ordening van Melchizedek". De Christus der Schriften bad ook voor zichzelf, om van den Vader te ontvangen, wat hij behoefde voor de vervulling van diens wil. En die behoefte vloeit voort uit zijne heilige menschheid: want al moge een

zondig menschenkind verkeeren buiten de atmosfeer des gebeds, de Zoon des menschen kan niet leven zonder zijne nooddruft voor den troon Gods bloot te leggen.

Het gebed des Heeren is daarom ook niet ijdel. Steeds wordt het verhoord. „Vader, ik dank u, dat Gij mij gehoord hebt; doch ik wist, dat Gij mij altijd hoort". (Jh. 11 : 41a). Jezus' bede stijgt op tot den troon Gods, waar alle dingen beschikt worden. De nederdaling des H. Geestes bij den doop bv. is gevraagd en wordt verkregen naar den regel, dat God dien alleen geven wil aan hen, die met hartelijke zuchten daarom bidden en daarvoor danken. Ja, al de werken, die Jezus doet door den H. Geest, zijn verhooringen van zijn bidden. Daarom kan de Heere van zijne werken zeggen, dat het werken des Vaders zijn.

Somwijlen, is er ook sprake van eene hoorbare stem. Zoo bij den doop (I), waarvan Lukas doet verstaan, dat zij niet alleen geschiedde voor Johannes den Dooper of anderen, maar tevens voor Jezus zelf: „Gij zijt mijn geliefde Zoon, in u heb Ik mijn welbehagen." Verder lezen we over zulk een spreken uit den hemel of uit de wolk bij de verheerlijking op den berg (X) en in de laatste dagen vóór het lijden (XV), als de schare spreekt van een donderslag. In beide gevallen was het na het bidden: in het eerste echter was het eene openbaring Gods voor de discipelen, met name voor Petrus, die daarover zegt, dat Jezus alzoo van God den Vader eere en heerlijkheid ontvangen heeft, gelijk geen ander (2 Pt. 1 : 17). In het tweede geval was die hemelsche stem een antwoord op Jezus' bede. Sommige aanwezigen spraken van een donderslag, terwijl anderen het voor een spreken van eenen engel hielden. Volgens het zeggen des Heeren echter was het geschied, opdat de hoorders zouden gelooven, dat in Jezus' lijden en sterven Gods naam verheerlijkt wordt: „Niet om mijnentwil is deze stem geschied, maar om uwentwil." Die stem uit den hemel is trouwens niet een geven van het gevraagde, maar eene klaarblijkelijke aanduiding, dat Jezus inderdaad de beloofde Messias is, in wien Gods naam volkomen verheerlijkt zal worden.

In het gebedsleven van Immanuël nemen ook anderen eene plaats in. Hij was de mensch, die God volkomen liefhad, maar tevens had hij den naaste lief als zichzelf. Die liefde tot hen komt uit in zijne menschwording; zij is duidelijk in zijn leven en sterven voor ons. Maar die liefde is ook in zijn bidden verrassend uitgekomen.

Wat Jezus bad voor de kinderen, die men bij hem bracht (XIII) en voor de discipelen bij zijne hemelvaart (XXV) wordt ons niet medegedeeld. We weten alleen, dat hij het deed: Hij zegende hen, hij leide de handen op hen en bad voor hen. Beter is ons bekend, wat Jezus voor Petrus gesmeekt heeft (XVII), en wat hij van den Vader wil ten opzichte der apostelen (Jh. 17 : 9—19) en voor allen, die door hun woord in hem gelooven zullen (17 : 20 v.) Al de zijnen droeg hij in zijn hart. Hunne nooden kent hij, voor het heden en voor de toekomst, en brengt die voor den troon der genade, vóórdat zij zelf het doen. En dat is een bidden, dat niet bloot een vragen is met de lippen, maar het is een uitspreken van eene begeerte, waarop hij recht heeft. De volkomen zaligheid zijner gemeente is het loon, dat de Vader hem schenkt.

Ja, zelfs voor zijne vijanden heeft Jezus gebeden (XXI), dat God het hun vergeven mocht, wat zij deden in onwetendheid. Wat hij zijnen discipelen als plicht oplegde, deed hij zelf, en daarin spreekt dezelfde geest, die tevoren was uitgekomen, toen zijne eigen discipelen wilden, dat hij de Samaritaansche plaats, die hem niet ontving, verdelgen zou. Jezus, wien het laatste oordeel is toevertrouwd, is in zijn eerste komen niet verschenen, om te oordeelen, maar om te behouden. Dat blijkt ook in die bede, als hij, naar den eisch der Joden en op bevel van Pilatus, wordt gekruisigd. Welk eene vijandschap spreekt daarin: den rechtvaardige hangen zij aan het vloekhout. Maar de zonde tegen den Zoon Gods kan vergeven worden, en daarom vraagt Jezus voor die zonde, dat de Vader haar kwijt schelde. En zij is verhoord, want de zon heeft haar licht weder doen schijnen, en door de aarde, die zich opende, zijn zij niet weggenomen. Die bede is verhoord, want, na de uitstorting des Geestes, hebben de apostelen in Gods naam hen gebeden het evangelie der zaligheid te gelooven, en wie zal zeggen, hoe velen Jezus,

dien zij verworpen hadden, nog beleden hebben als hunnen Heere?

In al deze dingen laat de H. Schrift ons zien, hoe Jezus biddend leefde. In de wereld des gebeds is hij ingegaan. Biddend hield hij gemeenschapsoefening met den Vader. Ook daarin hebben zijne discipelen zeker zijne heerlijkheid aanschouwd, eene heerlijkheid als des ééniggeborenen van den Vader.

Wat is ons bidden? Wie moet zich niet schamen over dat onheilig dienen Gods?

Stel daartegenover het bidden des Heeren. Hij wist te verkeeren in de dingen zijns Vaders. Hij nam onze natuur aan, waarin hij bidden kan. En nu spreekt in dat bidden geen „ik", die zondig is, en in onheilige gedachten en begeerten voor God verschijnt. Neen, daarin uit zich de Zoon Gods, van wiens lippen de bede gehoord wordt: „En nu, verheerlijk mij, Gij Vader, bij uzelven met de heerlijkheid, die ik bij u had, eer de wereld was . . . Al het mijne is uwe, en het uwe is mijne . . . En ik bid niet alleen voor deze, maar ook voor degenen, die door hun woord in mij gelooven zullen, opdat zij allen één zijn, gelijkerwijs Gij, Vader, in mij, en ik in u, dat ook zij in ons één zijn . . . en ik heb hun de heerlijkheid gegeven, die Gij mij gegeven hebt, opdat zij één zijn, gelijk als wij één zijn." Wie zóó bidt, weet zich niet alleen één met den Vader, maar hij weet zich ook één met hen, die hij zich niet schaamt, zijne broederen te noemen.

Door Immanuël is het leven des gebeds herwonnen en geheiligd. Dat is de eere, die hem toekomt. Hij, Gods Zoon, heeft door zijnen Heiligen Geest zijn menschelijk bewustzijn en wil geheiligd voor dat leven met den Vader, waaraan hij van zijne ontvangenis en geboorte aan, zoowel in zijne vernedering als in zijne verhooging, als onze Middelaar zich wijdt.

In zijne vernedering, gedurende zijne omwandeling op aarde, was het een leven in de gestalte van een dienstknecht, van een mensch dus, die door het geloof leeft, die begeert Gode te leven, die smeekt om hetgeen hij behoeft, en die dankt voor elke gunst, hem geschonken, en die dat doet, terwijl hij aan de eene zijde zich bewust is Gods Zoon te zijn, en aan de

andere zijde in eene wereld voortschrijdt, waarin Gods vloek hem treft, zoodat hij uitschreeuwt: „Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?" om eindelijk in den dood te treden met de bede: „Vader, in uwe handen beveel ik mijnen geest." Steeds is het, ten spijt van Satan, een heilig verkeeren in de sfeer des gebeds, een blijven in de dingen zijns Vaders.

Ook als Jezus in zijne heerlijkheid ingaat, bidt hij. Het was een oogenblik voor de discipelen, om nooit te vergeten, toen hun Heere van hen werd weggenomen om in het hemelsche heiligdom binnen te treden. Hij ging heen met eene bede in het hart en een zegen op de lippen voor de zijnen (XXV). Hij had hun beloofd: „Ik zal den Vader bidden, en Hij zal u een anderen Trooster geven, opdat hij bij u blijve in der eeuwigheid" (Jh. 14 : 16). De belofte wordt gehouden en de bede is verhoord: op den Pinksterdag wordt de Heilige Geest, de Geest van den Zoon Gods, uitgestort in de gemeente. Aan Christus is zoo de macht verleend, zijn werk te voleindigen, totdat God zijn zal alles in allen. Aan hem is een onvergankelijk priesterschap gegeven, zoodat hij ook volkomen kan zalig maken degenen, die door hem tot God gaan, alzoo hij altoos leeft, om voor hen te bidden (Hb. 7 : 25).

Ook die andere belofte wordt vervuld, dat de discipelen in zijnen naam mogen bidden. Waar dat plaats vindt, is alles aan Jezus verbonden: de persoon, die zijn hart opheft naar boven; de Vader, tot wien het gebed wordt gedaan; maar ook het gevraagde zelf. Tot zulk een bidden zal de H. Geest, door welken de Heere zelf bad, ook de discipelen bekwamen. Dat is een bidden, dat de Heere in zijne gemeente als het ware zelf bidt, want de voorwaarde daarbij luidde: „Indien gij in mij blijft, en mijne woorden in u blijven" (Jh. 15 : 7). In zijn pakkend Latijn zeide Augustinus het zoo mooi: „Orat pro nobis, ut sacerdos noster; orat in nobis, ut caput nostrum; oratur a nobis, ut Deus noster".

Daarover echter niet verder. Het doel van dit opstel was alleen, de aandacht te vestigen op het feit, dat de geloovigen eenen Heere bezitten, die geworden is, wat hij werd, door biddend te leven.

RECENSIËN.

Tekst en Uitleg. Practische Verklaring van het Nieuwe Testament door Prof. Dr. A. van Veldhuizen e. a.
Het Evangelie van Mattheus door Dr. J. A. C. van Leeuwen, Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.
Groningen, Wolters, 1915.

Het is ietwat moeilijk van dit boek een beoordeeling te geven, omdat men het onwillekeurig onder 't beoordeelen tevens vergelijkt met zijn voorganger in dezelfde reeks. Maar, welk bezwaar is er ook tegen, als men twee werken, die bij elkander willen behooren en die twee zoo nauw verwante evangeliën behandelen, met elkaar in verband brengt? En dan kan ik dadelijk zeggen, dat ik ook voor dit deeltje veel lof heb en dat ik het met genoegen en veelal met algeheele instemming heb gelezen. En wat de bezwaren betreft, is het hier juist omgekeerd als bij *Van Veldhuizens* Markus. Had ik daar bezwaar tegen het uitgangspunt, was het werk mij te subjectief, te weinig rekenend met de Schrift als Gods Woord, als eenheid, hier wordt zeer duidelijk van een ander, van het Gereformeerde beginsel uitgegaan. Maar kon ik bij *Van Veldhuizen* de frischheid roemen, hier moest ik me menigmaal afvragen, of dit en dat in T. en U. wel paste.

Ook hier over elk der drie deelen een enkel woord.

In de inleiding doet dadelijk weldadig aan, dat uitgegaan wordt van de Heilige Schrift en van den Christus Gods. Merkwaardig is het, dat we hier juist het omgekeerde aantreffen als bij Markus. De titel luidt ook wel evangelie *van* Mattheus, maar in den tekst spreekt *Van Leeuwen* telkens van evangelie *naar* Mattheus. De inleiding geeft dan voorts het belangrijkste, van hetgeen er over Mattheus gezegd kan worden. Een breede inhoudsopgave vindt men hier mede. Persoonlijk doet het mij genoegen, dat tegen de twee bronnen-hypothese wordt opgetrokken en veel waarde wordt gehecht aan de mondelinge

traditie. Maar ik geloof niet met *Van Leeuwen* te kunnen meegaan, als hij Markus gebruik laat maken van Mattheus. Ook zou ik den Griekschen Mattheus vroeger stellen en van het bestaan van een Arameeschen ben ik niet zoo zeker. Woordspelingen als 1 : 21 en ook 2 : 23 kunnen nog wel anders verklaard.

In de litteratuuropgave trof het mij, dat van *Allen* en *Nösgen* niet de nieuwste drukken worden vermeld.

En nu de vertaling! Ik geloof niet, dat deze vertaling voldoet aan het programma van T. en U. Zij is te stijf, te antiek. Nu kan men zeggen — en daar ben ik het wel mee eens — zulke subjectief getinte vertalingen moeten niet gegeven worden. Maar wanneer men zich eenmaal op het standpunt van T. en U. stelt, dan moet men geen woorden bezigen als: *duiven-kooplieden*, geen constructies als: *en het geschiedde, terwijl... dat daar*. *Ontredderd* van menschen te gebruiken (10 : 36) lijkt me niet gelukkig, en in „*twee stuks onderkleederen*" botst het oude tegen het nieuwe.

Met de uitlegging kan ik me over het algemeen wel vereenigen. Ook hier blijkt, dat de schrijver de Schrift erkent als het Woord van God. Maar tevens komen hier ook weer aan het licht de bezwaren, die aan heel dit genre kleven. De verklaring is niet veel meer en kan niet veel meer zijn dan omschrijving. En daardoor voldoet ze toch eigenlijk niet. Men wil òf meer, òf minder. Maar dit is natuurlijk niet de schuld van *Prof. van Leeuwen*. Samenvattend kan ik zeggen, dat dit deeltje in uitgangspunt zeker dicht bij ons staat, maar dat het door mindere frischheid, wellicht minder tot nadenken en vernieuwd onderzoek prikkelen zal.

A. F. W. G.

De Sjéool en de Nederdaling ter helle, door Spero. E. J. Bosch J.Bzn. *Nijverdal,* 1915. f 0.60.

„We hebben ons voorgenomen, in eenige hoofdstukken onze bedenkingen te stellen tegenover de meeningen van den schrijver der Heraut-artikelen „Van de Voleinding", die in den laatsten tijd een breedvoerig betoog heeft gegeven van het woord „Sjéool" en hare beteekenis; en we voegen er dan ten slotte nog een laatste hoofdstuk aan toe, over „de Nederdaling ter helle" van Christus, waartegen we eveneens onze bedenkingen hebben."

Aldus geeft *Spero* zelf, blz. 7, aan, wat hij in dit boekje ter lezing biedt. Bij de bespreking van teksten beroept hij zich alleen op de kantteekeningen onzer *Statenoverzetting*, en motiveert dit op blz. 7 alzoo: „We wenschen bij elken tekst, die werd aangegeven, zoo noodig de kantt. te volgen in hunne verklaring; we stellen hierin meer vertrouwen dan in vele dogmatische systemen. Ook de voorname geleerden zelve beroepen zich eveneens op de kantt., tenzij hunne stelsels daarmede in botsing komen, dan alleen worden zij losgelaten of zelfs tegengestaan om eigen meening te kunnen vasthouden."

Telkens stelt Spero wat *In Jezus ontslapen* of *E. Voto* te lezen geven, tegenover hetgeen deze *Heraut*artikelen poneeren; en wijst hij voorts op onderlinge tegenspraak in deze artikelen zelve.

Verschillende teksten, waarmede in die artikelen niet gerekend is, en die licht verspreiden over den toestand der gestorvenen, of spreken van hetgeen de geloovigen van den ouden dag aan de overzijde van den dood verwachtten, worden door hem aangehaald; terwijl hij meermalen de gevolgtrekking uit de teksten, in die artikelen besproken, door den Auteur dier artikelen gemaakt, wraakt.

De Polemist had zich niet achter een schuilnaam moeten verbergen. Ook doet zijne wijze van bestrijden niet aangenaam aan. Voorts is het betoog niet rustig. En de zaak wordt niet au fond behandeld.

S. GREIJDANUS.

Dr. P. W. J. van den Berg. **De viering van den Zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming.** *Amersfoort.* G. J. van Amerongen. 1914.

Deze belangrijke studie over de viering van den Zondag in Nederland vóór de Reformatie is het proefschrift waarop de heer Ds. van den Berg November 1914 is gepromoveerd tot doctor in de theologie aan de universiteit te Utrecht. De Schrijver handelt na een Inleiding eerst over den Zondag in het Wereldlijk en Kerkelijk Recht en deelt uit de door hem geraadpleegde bronnen interessante dingen mee over de wetten en verordeningen van de wereldlijke overheid en over de kerkelijke bepalingen aangaande de onderhouding van de feestdagen. Vervolgens geeft hij een goed overzicht van de ontwikkeling der leer op dit punt bij de Scholastieke theologen. In het derde hoofdstuk beschrijft hij wat van het derde gebod in onderscheidene didactische en stichtelijke werken in de oude landstaal wordt beschreven. Eindelijk biedt hij een exposé over de viering van Zon- en feestdagen bij het einde der Middeleeuwen.

We wenschen den auteur met dit instructieve werk van harte geluk. Het is een belangrijke bijdrage voor de Liturgiek. Moge de Schrijver tijd en gelegenheid vinden op dezelfde manier de reformatorische en na-reformatorische periode te bewerken.

Laat me nog mogen opmerken dat m. i. het geschrift er bij gewonnen zou hebben, indien de resultaten van het historisch onderzoek in ietwat scherper omlijning waren saamgevat.

T. HOEKSTRA.

